

УДК 930.85(100)“0395/1453”:94(437.32)

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ СТОСОВНО ЗВЕРНЕННЯ МОРАВАН ДО ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА МИХАЇЛА ІІІ*

Мартін ГЕТЕНІ

*Університет Костянтина Філософа в Німрі
вул. Годжова, 1, Німра (Словаччина), 94974, e-mail: mhetenyi@ukf.sk
Інститут дослідження культурного спадку Кирила та Мефодія*

У статті зроблена спроба визначити комплекс обставин, які спонукали великоморавського князя Ростислава (846–870) звернутися до Візантії з проханням прислати йому церковну місію. Автор доводить, що для Ростислава було вкрай важливо мати у Моравії візантійського єпископа, який поклав би край залежності мораван від німецького баварського єпископства і сприяв би створенню моравської церковної єпархії. Відтак, не випадковим також стало пізніше рішення Ростислава позбутися візантійської місії – воно означало завершення певного етапу у розвитку Великоморавської держави, а саме – зміцнення її політичної могутності.

Ключові слова: Святі Кирило і Мефодій, візантійська місія, Велика Моравія, моравсько-візантійські відносини.

Останнім часом у Словаччині й інших, передусім слов'янських, країнах піднімається на заслужений п'єдестал культурне та духовне значення місії Святих Кирила і Мефодія. Поза всяким сумнівом, поява солунських братів на території Великої Моравії була не випадковою. Для того, щоб належно оцінити надзвичайний вплив візантійської місії на Велику Моравію, необхідно зрозуміти специфіку її суспільно-політичного життя та характер міжнародних відносин в середньому Подунав'ї і на Балканах. Адже саме від цих обставин найбільше залежала діяльність солунських братів.

Оскільки західні слов'яни межували з імперією франків, то це неминуче призвело до неабияких суперечностей між ними. Франки намагалися бути добре поінформованими про своїх східних сусідів. Отримані ними відомості фіксувались у хроніках та письмових звітах¹. З матеріалів тієї епохи заслуговує на увагу кілька джерел. Так, з “*Conversio Vagoariorum et Carantanorum*” черпаємо відомості про князя Прибіну. В “*Annales Fuldenses*”, серед іншого, міститься інформація про зміни у становищі моравського лідера, про втечу магната Алгбіса на Мораву, рішення церковного Синоду 852 р. в Майнці, про франксько-моравські військово-дипломатичні конфлікти та союзи. “*Annales Boiorum*” описує втечу бунтівного воєводи Славітага до моравського князя. “*Annales Bertiniani*” і “*Annales Xantenses*” розповідають, зокрема, про військові походи франків на сусідніх слов'ян (історики до цього часу ведуть дискусії, проти яких

* Стаття створена в рамках проекту VEGA 1/0492/08.

¹ *Beranová M.* Slované. Praha, 2001. S.41.

слов'ян конкретно). Про активну зовнішню політику Ростислава згадується в "Annales Iuvavenses". Похід Людовика Німецького на Моравію влітку 855 р. відображено в "Annales Altahenses maiores", "Annales Hildesheimenses", "Annales Ottenburani", "Annales Weissemburgenses" і ще у кількох джерелах. Існують також інші хроніки, в яких описуються події на теренах Великої Моравії. Щодо найважливіших джерел, інформація з яких може бути використана при вивченні даної проблеми, то необхідно відзначити, що про політичні мотиви візантійської місії з західних письмових джерел багато не дізнаємося. На жаль, це стосується і візантійських джерел. Цікаві відомості про Велику Моравію знаходимо лише у праці Костянтина Порфірогенета². Тому сучасні дослідники відштовхуються насамперед від "Життя Костянтина" та "Життя Мефодія"³, які містять важливі дані не тільки про їх місійну діяльність, а й про відносини між Великоморавською державою та Візантійською імперією.

Сьогодні, звичайно, немає жодної ґрунтовної праці з історії Великої Моравії, в якій би не приділялася увага правлінню князя Ростислава. З великої кількості наукових досліджень, які критично осмислюють письмові джерела тієї доби, виділимо лише декілька. Етапи утвердження і падіння влади Ростислава на межі 60–70-х рр. IX ст. детально відтворив відомий чеський учений Зденек Мерінський⁴. Високо оцінили політичну діяльність князя Ростислава Матуш Кучер та Душан Трештік⁵. І все ж через брак або відсутність достовірних джерел ґрунтовно розкрити політичні мотиви прибуття солунських братів до Моравії названі дослідники не змогли. З новішої літератури у цьому плані заслуговують на увагу хіба що праці Франтішка Дворніка⁶, Любомира Гавліка⁷ та Володимира Ваврінка⁸. Але якщо Ф.Дворнік робив більший акцент на позиції Болгарії у військово-політичних намірах моравського правителя, то Л.Гавлік та В.Ваврінек аналізували вирішення ним церковно-політичних питань Східнофранкської імперії⁹. Зважаючи на вищенаведене, ця проблематика заслуговує на подальші наукові пошуки.

² Konstantinos Porfirrognētōs De administrando imperio // Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata, Epistolae, Textus historici Varii. Brno, 1969. S.982–401.

³ Žitije Konstantina Filosoфа // Magnae Moraviae Fontes Historici II. Textus Biographici, Hagiografici, Liturgici. Brno, 1967. S.57–115. Žitije Meфodija, archiepiscope Moravьska // Magnae Moraviae Fontes Historici II. Textus Biographici, Hagiografici, Liturgici. Brno, 1967. S.134–163.

⁴ Див. *Měřinský Z.* České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II. Praha, 2006. S.239–367.

⁵ *Kučera M.* Postavy veřkomoravské historie. Bratislava, 2005. S.69–93; *Třeřtik D.* Vznik Velké Moravy. Moravané, řeřové a řřední Evropa v letech 791–871. Praha, 2001. S.116–161.

⁶ Орієнтується в основному на комплексне дослідження зв'язків Риму та Візантії з областю Середнього Подунав'я кінця минулого літочислення: *Dvornik F.* Byzancia a Velká Morava // Řiša veřkomoravská. Sbornik vedecřkьch řrac. Praha, 1933. S.101–161; *Dvornik F.* Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970; *Dvornik F.* Les Slaves, Byzance et Rome au IX. Siècle. Paris, 1926.

⁷ Див., наприклад, *Havlík L.* Byzantská mise a Velká Morava // Sbornik Matice moravské 82. 1963; *Havlík L.* O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů // O počátkoch slovenských dějin. Sbornik materiálův. Bratislava, 1965. S.104–138; *Havlík L.* Constantine and Methodius in Moravia // Sbornik řrací Filosofické fakulty Brněnské university 11, 1964. S.27–50; *Havlík L.* Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin // Velká Morava a počátky řeřkoslovenské státnosti. Praha, 1985. S.187–214.

⁸ Див., наприклад, *Vavřinek V.* řirkevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha, 1963; *Vavřinek V.* Historicky význam byzantské misie na Velké Moravě // Velká Morava a počátky řeřkoslovenské státnosti. Praha, 1985. S.215–244.

⁹ Серед інших авторів див., наприклад, *Dekan J.* Začiatky slovenských dějin a Řiša veřkomoravská. Bratislava, 1951; *Heřl F.* Vizantinskoje posolřtvo vo Velikuju Moraviju na političeskom fone togdášnej Evropy // Magna Moravia. Sbornik k 1100. výročí příchodu byzantské misie na Moravu. Praha, 1965. S.85–119; *Maciřek J.* La mission byzantine en Moravie au cours des années 863–885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe // Magna Moravia. Sbornik k 1100. výročí příchodu byzantské misie na Moravu. Praha, 1965. S.17–70; *Miřík M.* Politické a řirkevní postavenie Veřkej Moravy pred příchodem řyřila a Metoda // Apořtoli Slovienov. Sbornik řtúdií s obrázkovou prílohou. Bratislava, 1963. S.16–25; *Poulik J.* Staří Moravané budují svřj stát. Zlín, 1960. *Ratkoř P.* Veřkomoravská řiša // Deřiny Slovenska I. Bratislava, 1961. S.65–113; *Pintěrová B.* Byzantská misia Konřtantína a Metoda vo svetle slovenskej a řeřskej historiografie // Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej příchodom na Velkú Moravu. Nitra, 2007. S.83–89.

Формування духовних цінностей та їх розширення завжди перебували під безпосереднім впливом політичних подій і умов. Зрештою, в період царювання династії Моймировців не могло бути інакше. Без сумніву, політична взаємодія Великої Моравії та Візантії зумовлювалась не тільки конкуренцією між Папою Римським і Константинопольським патріархом, а й політичними взаєминами Великої Моравії з Болгарією і Франкською імперією. Йдеться, передусім, про період, коли в Моравській державі влада тільки почала зміцнюватися¹⁰ і могутня Східнофранкська імперія надалі намагалася впливати на ситуацію в Моравії. Щоб захистити себе від натиску франків, князь Ростислав почав орієнтуватися на Візантію.

На відміну від свого попередника і засновника Великоморавської держави, князя Моймира (818–846), який непорушно визнавав суверенітет імперії франків, Ростислав на певному етапі свого правління не виправдав сподівань східнофранкського короля Людовика Німецького, який виношував щодо Моравії експансійні плани¹¹. Всупереч їм, Ростислав домогся значного територіального розширення Великоморавської держави та її незалежності. Роки його володарювання означили нову епоху у внутрішньому розвитку Великої Моравії та зміцнення її обороноздатності. Зокрема, удосконалилася фортифікаційна система, збільшився обсяг будівельних робіт та розширилися ремесла, що зумовило економічні та соціальні зміни, які, в свою чергу, заклали міцну основу для того, щоб Великоморавська держава могла прагнути до повалення франкського панування. Зміцнення суверенітету в часи Ростислава підтверджують і його подальші дії, зокрема, надання притулку шляхтичам, вигнаним франками. За правління Ростислава моравани здійснювали військові напади на сусідні слов'янські землі з метою їх підкорення. Зокрема, Ростислав звернув увагу на територію Паннонії, що перебувала під управлінням Східнофранкської імперії, а також на Східну марку, що, зрештою, призвело до розриву моравсько-франкських відносин¹². У 855 р. розпочалася моравсько-франкська війна, ініціатором якої були франки, що небезпідставно побоювалися міцніючої влади Ростислава. Через три роки він вдало використав у власних інтересах суперечку між Людовиком Німецьким та його сином Карломаном¹³.

Князь Ростислав був не тільки хоробрим воїном, а й талановитим дипломатом і добрим політиком¹⁴. Він умів переконувати своїх співрозмовників при вирішенні суперечливих питань. І все ж він мав опозицію (за винятком останнього етапу свого правління, коли основний опір його політиці йшов не зсередини країни, а ззовні). У перші роки правління Ростислав у міру зміцнення та консолідації своєї влади систематично створював необхідні передумови для утвердження незалежності Моравської держави від Східнофранкської імперії. Досягнути цього він сподівався не тільки військовою силою і політичним маневруванням, а й завдяки незалежності своєї країни у питаннях релігії.

Відомо, що поява середньовічних держав, у тому числі Великої Моравії, була тісно пов'язана з поширенням християнства. Хрещення моравської еліти Пасовським єписко-

¹⁰ Див. *Havlík L. Velká Morava a Franská říše // Historické štúdie* 8. 1963. S. 129.

¹¹ Претензії до мораван та інших слов'янських сусідів франки і бавари намагалися маскувати ідеєю "римського універсализму", яка у франкському розумінні об'єдналась з універсализмом та імперією Франків (*Havlík L. O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S. 110*). Експансію франків представляли також баварські місії (*Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S. 51*). Багато авторів у своїх працях дають поверхове та недопрацьоване тлумачення намагань франків, наприклад: "Франкська імперія ... дивиться з недовірою на схід від своїх кордонів та намагається своєю могутністю і впливом між слов'янськими племенами та князями застосувати за допомогою сили та церкви" (*Kavale J. Cyrilometodějský odkaz pro naši pastorači // Odkaz soluňských bratří. Šbomík k 1100. výročí úmrtí sv. Metoděje. 1987. S. 51*).

¹² *Annales Inuvavenses maximi // Monumenta Germaniae Historica. Lipsko, 1934. S. 728–740.*

¹³ *Annales Bertiniani // Magnae Moraviae Fontes Historici I. Annales et Chronicae. Brno, 1966. S. 70–80.* З Карломаном Ростислав утворив альянс проти Людовика Німецького, що сприяло територіальному розширенню Моравії. Після того як франкські та болгарські війська у 863 р. вчинили напад на Ростислава, князь зрозумів серйозність небезпеки, яка йому загрожувала і не відважився далі підтримувати бунтівного принца. *Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S. 128.*

¹⁴ *Kučera M. Postavy velkomoravské historie. S. 69.*

пом в 831 р. (тобто ще перед приходом до влади Ростислава) витворило цілком нову ситуацію. З прийняттям християнства у Великій Моравії відбувався процес ідеологічної перебудови суспільства, в якому згасав світ слов'янських богів, і в усі соціальні верстви проникало християнство, що впливало на політичну організацію держави в період раннього феодалізму. Християнство сприяло формуванню духовної та політичної цілісності країни¹⁵. Іншими словами, шлях до державності лежав через хрещення¹⁶. Але церковна організація, яку створили в Моравії пасовські єпископи, не тільки служила християнізації країни, вона водночас була інструментом франкської експансії, посилювала залежність Великоморавської держави від імперії¹⁷. Через це моравський правитель на початку війни з Людовиком Німецьким прогнав зі своєї території франкське та баварське духівництво¹⁸.

Закономірно, що після півстолітнього процесу християнізації в Моравії повернутися до поганства було уже неможливо¹⁹. Тому тут надалі діяли священики, підпорядковані іншим релігійним центрам (головним чином, аквілейському екзархату). Однак їх наявність і підтримка для Ростислава не були достатніми. Не дивно, що він прагнув до утворення власної церковної організації, яка була б органічно поєднана з Великоморавією і служила б її інтересам²⁰. Через це Ростислав хотів, щоб Моравія стала окремою церковною єпархією, існування якої свідчило б про її значимість і сприяло б зміцненню незалежності його держави.

Посиливши обороноздатність держави і скориставшись внутрішніми чварами у східнофранкському королівстві, орієнтовно у 860–862 рр. Ростислав відправив²¹ листа до Риму, що було важливим політичним кроком²². У листі йшлося в основному про звільнення Моравії від впливу баварського єпископства. Але насправді Ростислав прагнув отримати в римській курії підтримку у боротьбі проти Людовика Німецького. І, нарешті, царковним відокремленням мораван Папа Римський визнав би політичну незалежність Великої Моравії в межах римського *universu*²³.

¹⁵ Kučera M. Postavy velkomoravské historie. S.86, 93.

¹⁶ Trešník D. Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871. Praha, 2001. S.130.

¹⁷ Архипресвітера, якому підпорядковувалось усе духовенство в Моравії, призначав пасовський єпископ. І через це клір змушений був слухатися баварської ієрархії. Більшість моравського духовенства становили німецькі священики (переважно баварські), які проголошували політичне верховенство Східнофранкської імперії та вчили мораван послушності. Можемо припустити, що священики впливали і на моравських магнатів, щоб вони не чинили жодних ворожих дій проти східнофранкського короля, і таким чином впливали на політику моравської держави – адже князь не міг обійтися без підтримки еліти. Вигнавши баварських місіонерів, Ростислав не дозволив вступити на територію Моравії самому пасовському єпископу. Цей факт знайшов відображення у листі баварських священиків до Папи Іоанна IX (*Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.62*). Див., наприклад, *Havlík L. Byzantská misie a Velká Morava. S.108. Havlík L. Velká Morava a středoevropský Slované. Praha, 1964. S.205; Hurbanič M. Byzantská politická ideologie v misijní praxi 9. století (Encyklika Ad archiepiscopales thronos per orientem obtinentes patriarchu Fotia) // Pohanstvo a křesťanstvo. Bratislava, 2004. S.125–138; Vaněček V. Stát Moravanů, Velkomoravská říše, Velká Morava // Tisíciletá tradice státu a kultury. Praha, 1963. S.16.*

¹⁸ Князь Моравії вже перед вигнанням обмежував діяльність франкського духовенства, наприклад, забороню платити десятину франкським "ординарам" (*Mišík M. Politické a církevní postavení Velké Moravy před příchodem Cyrila a Metoda. S.21*).

¹⁹ Ростислав не міг собі дозволити повернутися до поганства, тому що цим дав би Франкській імперії ще один ідеологічний привід воювати з ним (*Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.62*).

²⁰ Див., наприклад, *Poulik J. Velká Morava. Cyrilo-metodějská misie // Slovo k historii. 1985. №2. S.19; Ivanič P. Předcyrilometodské misie na území dnešní Moravy a Slovenska z pohledu české a slovenské historiografie // Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodské misie před jejím příchodem na Velkou Moravu. Nitra, 2007. S.46–59.*

²¹ Володимир Ваврінек наводить рік 860 або 861. Любомир Гавлік прохання перемістив на 861–862 рр., а Франтішек Дворнік вказує як найвірогідніший 862 р. (*Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.136, 162; Havlík L. Velká Morava a středoevropský Slované. S.205; Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.63*).

²² *Žitije Metodija, archiepiskopa Moravyska. S.147–150; Havlík L. O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S.112.*

²³ *Havlík L. Velká Morava a středoevropský Slované. S.206.*

Лист, відправлений Ростиславом за згодою інших моравських князів²⁴, Папа сприйняв неприхильно. Миколай I, який під час свого понтифікату (858–867) намагався утвердити власну концепцію переваги римської курії над усіма владами світу, шукав сильних й ефективних політичних союзників. І першим із них був Людовик Німецький. Тенденція до церковного універсализму, яка панувала у той час у Римі, спонукала курію опиратися на Людовика Німецького як союзника у своїх політичних намірах щодо Франкської імперії*, а також як протизвагу Константинопольському патріархату²⁵. Тому з огляду на стратегічні причини і в силу власних багатосторонніх інтересів, Папа Римський не взяв до уваги прохання Ростислава²⁶.

У 862²⁷ або 863 рр.²⁸ Ростислав звернувся з подібним проханням до другої найвищої особи християнського світу того часу – до Константинопольського патріарха²⁹. Це сталося також у зв'язку з капітуляцією Карломана, коли Велика Моравія очікувала помсти з боку Людовика Німецького. Не менший вплив тут мав союз франків з болгарами³⁰ – сусідами Моравії³¹. Перед цим, 853 р., болгари вступили до антифранкської коаліції, але невдовзі розірвали союз з мораванами і об'єдналися знову з Людовиком Німецьким, ймовірно, через війни, які тривали аж до 860 р. проти хорватів та сербів^{**}. У 863 р. болгари разом з франками навіть планували напад на Моравію³². Не викликає здивування прагматичність і дипломатична орієнтація болгарського хана Бориса, який утворив коаліцію з франками, тому що міра їхнього впливу на його країну була менш небезпечна порівняно з впливом Візантії, тому задля цієї угоди він пожертвував добросусідськими відносинами з мораванами³³.

У часи раннього середньовіччя Візантія була найсильнішою країною християнського світу, її сусіди ставали дедалі слабшими. Її зовнішня політика, з одного боку, проявлялась в тиску на арабів, а з другого – у намаганні оволодіти Вірменією та пелопоннеськими слов'янами, що викликало опір болгар. Разом з тим, під тиском франкського експансіонізму позиції Візантії в Західній Європі поступово послаблювалися. Після коронації Карла Великого у 800 р. візантійські імператори втратили домінуючу позицію у християнському світі.

²⁴ Повною мірою усвідомлював важливість свого кроку, тому не хотів сам за нього нести відповідальність (Míšik M. Politické a církevné postavenie Velkej Moravy pred príchodom Cyrila a Metoda. S.24–25). Щодо характеристики моравського суспільства та державного устрою див. Havlík L. Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin. S.197–205.

* Проти західнофранкських монархів та місцевих єпископів.

²⁵ Havlík L. Velká Morava a středoevropští Slované. S.206.

²⁶ Крім того, в Римі ніхто не володів слов'янською мовою (Lukačka J. Byzantská misia a Nitra // Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Bratislava, 1996. S.22).

²⁷ Цього року надають перевагу Франтішек Дворнік та Володимир Ваврінек. Щодо обґрунтування часового контексту до відісланого прохання див. Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.129–130. Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.89.

²⁸ Havlík L. Velká Morava a středoevropští Slované. S.208.

²⁹ Žitije Konstantina Filosofova. S.98–101.

³⁰ Havlík L. Velká Morava a středoevropští Slované. S.206. Див. Dvorník F. Byzantium, Rome, The Franks, and the Christianization of the Southern Slavs // Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Köln, 1964. S.85–125; Gjuzelev V. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts // Byzantinobulgarica II. 1966. S.15–36; Zlatarski V. N. Velká Morava a Bulharsko v IX. Storočí // Říša velkomoravská. Sborník vedeckých prac. Praha, 1933. S.275–288.

³¹ Ratkoš P. K otázce hranice Velkej Moravy a Bulharska // Historický časopis. 1955. №3. S.206–218.

** Є підстави вважати, що східнофранкський король спричинив це непорозуміння, щоб, принаймні, на деякий час звільнитися від болгарської загрози та мати вільні руки у боротьбі проти Ростислава.

³² Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.127–128.

³³ Значення франксько-болгарського втручання у політику Моравії підкреслює, насамперед, Франтішек Дворнік. Спираючись на нього, варто відзначити, що Борис почав боятися зростаючої могутності великоморавського правителя і вже тривалий час готувався напасти на Моравію. Але при цьому варто зауважити, що для Ростислава найважливішим завданням було звільнитися від болгарів, хоч набагато серйознішу загрозу для Моравії, і не тільки з військового погляду, а й з церковно-політичного, становили франки (Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.129).

Незважаючи на поступове послаблення, Візантійська імперія надалі залишалась найсильнішою, культурно розвинутою і найкраще організованою державою³⁴. У зміцненні імператорської влади в Візантії, в суперництві за владу між кандидатами на імператорський трон та й у змаганні між імператорською та церковною владами величезну роль відіграла церковна політика, інтенцією якої – від першої половини VIII ст. – визначав насамперед конфлікт між іконопоклонінням та іконоборством*. Християнське вчення у Візантійській державі було правлячою ідеологією. Тому боротьба за владу тут дуже часто супроводжувалася релігійними суперечками. Суть іконоборства полягала у визначенні становища церкви у Візантії. Імператори-іконоборці, які представляли переважно інтереси військової аристократії, хотіли зменшити вплив церкви. Іконоборство, яке перманентно наштовхувалося на сильний опір візантійського суспільства, було остаточно подолане в середині IX ст.**. Могутність Візантії досягла свого піку в другій половині IX ст., коли вдалося призупинити внутрішню нестабільність держави.

І все ж навіть після оновлення православ'я у візантійській церкві залишилося чимало суперечностей. У ній утворилися дві течії, кожна з яких мала свою церковно-політичну концепцію, а їх протистояння тривало ціле IX ст. Підґрунтям спору надалі залишалося питання про ставлення церкви до держави. Поміркована течія визнавала залежність патріарха від імператора, але не погоджувалася зі своєю залежністю від Римської курії, тобто, захищала суверенітет Константинопольського патріархату. Радикальна течія відстоювала незалежність візантійської церкви від держави і визнавала своє підпорядкування Папі, а також юрисдикційне верховенство єдності християнської церкви³⁵.

Представником радикальної “партії” був суворий аскет патріарх Ігнатій, якого імператорській дворі у 858 р. скинув і замінив “поміркованим” Фотієм. У той же час папський престол посів Миколай I. Протистояли один одному дві дуже сильні особистості з різними церковно-політичними концепціями. Така ситуація лише підсилила давній конфлікт.

Фотій мав видатні дипломатичні здібності. Він намагався посилити значення влади і престиж Константинопольської Патріархії та розширити її фактичний вплив, чому мала б сприяти активізація місіонерської діяльності, особливо на теренах, що прилягають

до Кримського півострова, зокрема у південно-руських областях та у Болгарії³⁶. Щодо слов'янського середовища, з того часу візантійська політика змінилася. Слов'янські народи тоді якраз дозрівали для створення перших державних об'єднань. Для цього їм необхідно було знайти єдину ідеологію, яка б разом із державно-політичними засобами сприяла духовній інтеграції та централізації країни. Такою об'єднуючою платформою в той час могла бути тільки християнська релігія та культура. Після припинення іконоборства Візантія знову почала енергійно проявляти свої зовнішньополітичні амбіції. Зміцнення сусідніх слов'янських держав спонукало Візантію і насамперед патріарха Фотія перейти до масштабних дій, спрямованих на поширення християнства, і з цією метою стимулювати місіонерську діяльність. Такі дії візантійської влади, без сумніву, мали політичне підґрунтя, адже народи, які

³⁴ Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.68.

* Аристократія Візантії підлягла реформам царя або спробам реформи переважно в економічній та адміністративній сферах.

** В 843 році імператриця Теодора скликала церковний Синод, на якому було іконопоклоніння засуджене як єресь.

³⁵ На чолі “поміркованих” стояла висока візантійська ієрархія, а на чолі радикалів – абати відомих монастирів Студіон та Сакудіон. Монахи вимагали усунути усіх церковних сановників, які перед тим визнавали іконопоклоніння, а також повернути всі свої права та майно. На відміну від них, “помірковані” хотіли домовитися про мир у церкві (звичайно, такий, який би їх задовільняв. – *М.Г.*). Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.72–73.

³⁶ Hurbanič M. Byzantská politická ideologie v misijnej praxi 9. storočia. S.125–138.

приймали християнство від Візантії, ставали її прихильниками та союзниками, відповідно, відмовлялися від ворожих дій проти неї. Водночас вони визнали за Константинополем певні політичні прерогативи, а слов'янські князі не заперечували ієрархічної зверхності візантійських василевсів у співтоваристві націй, які прийняли релігію з Візантії. Ці положення знайшли відображення у працях патріарха Фотія³⁷.

Рішення про відправлення делегації до Константинополя було свідченням завершення певного етапу в розвитку Великоморавської держави, що характеризувався конечною потребою етатизації влади, пов'язаною з процесом християнізації країни³⁸. Багато хто з дослідників намагається дати відповідь на запитання – що було реальним мотивом для прохання Моравського князя, з яким він звернувся до Константинополя? І хоча тодішня міжнародна обстановка була побудована в основному на особистих стосунках могутніх володарів, Ростислав у пошуках союзників зважився звернутися за допомогою до світового лідера, з яким до цього не мав жодного особистого зв'язку. Однак треба наголосити на тому, що Ростиславове прохання мало свою прелюдію в попередній самовільній діяльності грецького духовенства на теренах Моравії³⁹, а також в активній торгівлі між двома країнами⁴⁰. Але навіть добре знання історії відносин між Візантією та Великою Моравією не дає змоги відтворити зміст і мотивацію листа князя Ростислава до візантійського імператора⁴¹.

Ми можемо лише здогадуватися, що спонукало його відправити до Константинополя дипломатичну місію із завданням домогтися від Візантії прислати до Моравії єпископа, який би взяв її під свою духовну опіку і таким чином поклав край її залежності від баварського єпископства. Існує й інша точка зору, прихильники якої вважають, що основним мотивом прохання князя Ростислава було бажання отримати від Візантії кодекс законів, який змінив би норми соціального життя в країні⁴². Цілком імовірно також, що Ростислав очікував від Візантійської імперії військово-політичної допомоги⁴³. Основне ж, чого він домагався, це створення самостійної моравської церковної єпархії, завдяки чому можна було досягти звільнення Моравії з-під впливу франків, насадженого Пасовським єпископством. Отже, засоби, за допомогою яких Ростислав хотів досягти політичної мети, входили до сфери церковної політики⁴⁴. Дехто з дослідників вважає, нібито князь сподівався, що створення Візан-

³⁷ Avenarius A. Byzantská kultura v slovanskem prostredí v VI.–XII. století. K problému recepcie a transformácie. Bratislava, 1992. S.46–48.

³⁸ Hejl F. Vizantinskoje posol'stvo vo Velikuju Moraviju na političeskom fone togdašnej Evropy. S.90.

³⁹ Havlík L. O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S.112. Див. наприклад Zagiba F. Die Missionierung der Slaven aus "Welschland" (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert // Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963. Köln, 1964. S.274–311.

⁴⁰ Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.120–125.

⁴¹ Франтішек Дворнік змушений був після декількох років дослідження відкоригувати свої погляди, оскільки раніше вважав, що моравсько-візантійські відносини мали епізодичний характер. Після археологічних досліджень вчений змінив свою думку – в двосторонніх моравсько-візантійських переговорах вбачав "політичні дії". З цим твердженням про широкі відносини не погоджується Володимир Ваврінек. Див. Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.130; Vavřínek V. Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. S.219; Bidlo J. Říše byzantská v 9. stol. a Velká Morava // Dějiny lidstva III. Praha, 1937.

⁴² Висловив її Йозеф Вашица (Vašica J. Origine cyrillo-méthodienne du plus ancien code slave dit "Zakon sudnyj ljudem" // Byzantinoslavica 12. 1951. S.166). Володимир Ваврінек спростував її твердження, що кирило-мефодіївські правові тексти ніколи не були офіційними правовими нормами Моравської держави, оскільки їм чинився сильний опір (Vavřínek V. Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. S.218).

⁴³ На військово-політичному аспекті прохання Ростислава акцентували Франтішек Дворнік, Йозеф Мазурек та Борис Флоря. Й.Мазурек також є прихильником думки, що візантійська місія мала політичний фон та політичні цілі (Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.140–161; Dvorník F. Les Slaves, Byzance et Rome au IX. Siècle. S.229; Florja B.N. O moravskom posol'stve v Konstantinopole // Skazanja o načale slavjanskoj pis'mennosti. Moskva, 1981. S.190; Macúrek J. La mission byzantine en Moravie au cours des années 863–885. S.17–70).

⁴⁴ Vavřínek V. Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. S.219. Цю концепцію відстоює В.Ваврінек. На зовнішньо-політичних відносинах та внутрішніх умовах Великої Моравії як підтвердженні приходу місії солунських братів наголошували Любомир Гавлік та Франтішек Гейл. Див.: Havlík L. Velká Morava v kontextu evropských a obecnych dějin. S.187–214; Hejl F. Vizantinskoje posol'stvo vo Velikuju Moraviju na političeskom fone

тією єпископської кафедри у Моравії призведе до визнання її християнізації і Священною Римською імперією⁴⁵.

Спирним у науковій літературі залишається питання щодо того, чи вимагав Ростислав від візантійської місії введення у Моравії слов'янської літургії⁴⁶? На жаль, "Життя" Костянтина та Мефодія не дають на це відповіді. Водночас немає жодного сумніву, що поширення християнства в Моравії відбувалося старослов'янською мовою⁴⁷. Зі змісту "Житій" цілком очевидно, що мораванам йшлося про отримання свого єпископа й усунення суперечностей між італійським, грецьким та німецьким духовництвом у Моравії, які були супровідним явищем у боротьбі за владні позиції між баварською церквою та східноримським духовництвом. Цілком можливо, що у цю боротьбу була втягнута і римська курія⁴⁸. На думку Л.Гавліка, важливу роль відіграла вимога Ростислава до духовництва, яка зобов'язувала його володіти рідною мовою і знати закони та правові звичаї моравського суспільства. Такий спосіб поширення християнства міг викликати зацікавлення навколишніх слов'ян⁴⁹.

Можна припускати, що для візантійських можновладців прохання моравського князя було несподіваним. Адже Моравія знаходилась порівняно далеко від Візантійської імперії, не межувала з нею, і в ті часи до прямих дипломатичних відносин між двома країнами не дійшло*. Візантійська владна верхівка, особливо патріарх Фотій, мали свої розрахунки. Інтереси і плани Ростислава були для них другорядними. Фотій був зацікавлений у розширенні впливу своєї патріархії. Не можна, однак, вважати, що відправляючи місіонерів, він хотів порушити суверенні права папської курії, оскільки територія Великої Моравії не перебувала під прямою юрисдикцією Папи Римського⁵⁰. Лише опосередковано могла йти мова про суперництво з Папою Римським та помсту за усунення Фотія з патріаршого престолу⁵¹. Патріарх мав на

тогдашней Европы. S.85–119; *Dopsch H.* Slawenmission und päpstliche Politik – Zu den Hintergründen des Methodius-Konfliktes // *Der Heilige Method, Salzburg und die Slawenmission.* Wien, 1987. S.318.

⁴⁵ *Mišik M.* Politické a cirkevné postavenie Veľkej Moravy pred príchodom Cyrila a Metoda. S.22.

⁴⁶ В.Ваврінек вважає, що в цьому не було потреби, оскільки нібито вже більше як півстоліття перед приходом солунських братів існувала слов'янська церковна термінологія. *Vavřínek V.* Cirkevní misie v dějinách Velké Moravy. S.88. *Vavřínek V.* Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. S.215–218. Більшість фахівців дотримуються думки, що для Ростислава мало значення мовне питання. Див.: *Kavale J.* Cyrilometodějský odkaz pro naši pastoraci. S.52.

⁴⁷ *Havlík L.* Velká Morava a středoevropští Slované. S.206–207. У "Житті Костянтина" є такі слова: "Ростислав, князь моравський, Богом натхнений, порадився з князями своїми і з мораванами і вислав посольство до імператора Михаїла, яке сказало так: "Через те, що наш народ поганство відкинув і тримається християнського закону, але нема в нас такого учителя, який би нам роз'яснив нашою мовою справжню віру християнську, щоб і інші країни, коли це побачать, нас наслідували. Тож пошли нам, володарю, єпископа й учителя такого. Бо від вас на всі сторони завжди добрий закон виходить" (*Život Konstantína – Panónsko-moravská legenda* // *Ratkoš P.* Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, 1968. S.224). Автор біографії Мефодія далі написав: "І сталося тими днями, що Ростислав, князь слов'янський, зі Святополком послали з Моравії до імператора Михаїла і казали так: "З ласки Божої ми [живі] й здорові. Прийшло до нас християнських учителів багато з Волощини, з Греції, з Німеччини і навчають нас по-всякому, але нас, слов'ян, простих людей, нема кому навчити правди й розтлумачити значення. А тому, добрий володарю, пошли нам такого чоловіка, який би нас направив до істини" (*Život Metoda – Panónsko-moravská legenda* // *Ratkoš P.* Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, 1968. S.237).

⁴⁸ Ці протиріччя не мали значення ересі, їх основа полягала в різних місіонерських методах, літургійних обрядах та іншій церковній дисципліні (*Grivec F.* Konstantin und Method. Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960. S.56).

⁴⁹ У ньому відображається ситуація з часів, коли була написана біографія (*Havlík L.* Velká Morava a středoevropští Slované. S.207). Франц Гривец зображує Ростислава як володаря з широким політичним горизонтом та далекоглядними політичними планами (*Grivec F.* Konstantin und Method. S.56).

* Велика Моравія безпосередньо не впливала на зовнішню політику Візантії.

⁵⁰ Моравія в той час була лише областю місії баварських єпископів, а питання про її церковну приналежність не було канонічно вирішене (*Vavřínek V.* Cirkevní misie v dějinách Velké Moravy. S.99). Незважаючи на те, що єпископство в Пасові для розширення юрисдикції в Моравії диспонувало канонічним правом, франкські імператори, а після них і королі розширювали свої повноваження на всі християнські країни римського універсу (крім Візантійської імперії) – в дусі ідеї римського універсалізму (*Havlík L.* O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S.110).

⁵¹ *Havlík L.* Velká Morava a středoevropští Slované. S.208.

меті інше. Якби Візантійській імперії вдалося утвердити свій вплив на Велику Моравію, то вона б змогла з двох боків чинити тиск на Болгарську державу, яка була сусідом Моравії. Таким чином, план Константинополя створити нову велику церковну провінцію, з Болгарією та іншими слов'янськими землями цього регіону включно⁵², ставав більш реальним. Проникнення в Центральну Європу також зміцнило б візантійську позицію на шкоду франкам і папі⁵³.

Моравський володар, беручи до уваги високий статус Візантійської імперії, зобов'язався служити її інтересам (з точки зору візантійської ідеології). Союз, який склався між двома державами і передбачав відрядження в Моравію релігійної місії, приніс користь як Ростиславові, так і імператору, особливо як протидія небезпеці з боку болгар^{**}. Болгарська держава становила неабияку загрозу для Візантії^{***}, тому вона намагалася включити північних сусідів у свою культурну сферу та впливати на них зсередини. Найбільш ефективним інструментом для такого культурного проникнення були церковні місії. Хан Омуртаг (814–831) і його наступники усвідомлювали, яку небезпеку для його країни становить розширення християнства, проповіданого візантійськими місіонерами, а тому їх суворо переслідували. Все змінилося після приходу до влади хана Бориса (852–889 рр.). У 863 р. після неврощаю, якого зазнала Болгарія, спираючись на союз з франками^{****}, він напав на візантійську територію з метою здобуття харчів і зазнав нищівної поразки⁵⁴. Однією з умов капітуляції Болгарії перед Візантією було прийняття християнства і хан Борис погодився на це. Християнізація Болгарії, яка почалася невдовзі після скерування місії Костянтина та Мефодія в Моравію, була одним із найбільших триумфів місійної політики Фотія⁵⁵.

Константинопольський імператорський двір зовсім не планував негайно відправити в Моравію єпископа, який би там керував власною єпархією – візантійська церква утворювала єпископства лише у повністю християнізованих областях. Між тим, константинопольські правителі не володіли точною інформацією про ситуацію у Великоморавській державі і не бажали створювати єпархію в області, яка не межувала з Візантією і в будь-який час могла вийти з-під їхнього контролю. Принаймні, до того часу, поки вони не поширили християнство і на Болгарію. І все ж, коли виникла така можливість, сам імператор і патріарх частково задовольнили прохання моравського князя. Було вирішено, що до Моравії відправиться місія з метою ознайомлення з ситуацією в країні, взяття до своїх рук керівництва церквою та створення умов для подальшого поширення візантійського впливу. Наступні дії повинні були, ймовірно, визначатися залежно від успіху цієї першої “розвідницької” депутації⁵⁶. Діяльність досвідчених місіонерів, які знали слов'янську мову, повинна була сприяти зміцненню відносин між двома країнами⁵⁷.

⁵² Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.90–91.

⁵³ Havlík L. Velká Morava a středoevropská Slované. S.208.

* І без прямої військової інтервенції військ Ростислава проти болгар.

** Після смерті хана Крума (796–814), який здійснив багато нападів на Візантію та захопив її столицю, під час правління Омуртага (814–831) в першій половині IX ст. дійшло до тимчасового примирення у відносинах між двома країнами. Омуртаг навіть підписав у 812 р. з Візантією договір про мир на 30 років. Цей договір був дійсно дотриманий і майже півстоліття між країнами не відбувалося військових дій.

**** Цього року, як уже зазначалося, хан створив військову коаліцію з Людовиком Німецьким спрямовану спеціально проти мораван.

⁵⁴ Можливо, це запобігло нападу болгар на Моравію (Dvorník F. Byzancia a Velká Morava. S.135; Dvorník F. Byzantium, Rome, The Franks, and the Christianization of the Southern Slavs. S.120).

⁵⁵ Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.78–79; Hurbanič M. Byzantská politická ideologie v misijní praxi 9. století. S.125–138.

⁵⁶ Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. S.91; Havlík L. Přehledné dějiny Byzance. Brno, 1970. S.47; Hurbanič M. Byzantská politická ideologie v misijní praxi 9. století. S.125–138.

З огляду на візантійські інтереси релігійна місія Костянтина і Мефодія до Великої Моравії була вторинною і другорядною справою. Попри це, навіть без єпископа делегація, яка прибула на місце призначення на рубежі 863–864 рр.⁵⁸, повинна була стати носієм візантійського впливу. Прагматизм візантійських урядових кіл, що займалися в основному політикою прикордонного контролю та створенням під егідою Візантії союзу дружніх правителів, відтіснив на другий план релігійний вимір місії⁵⁹, хоч і був з ним тісно пов'язаний. У підсумку це задовольняло правителя Моравії. Політичні цілі, які мали визначати наміри візантійської дипломатії, на практиці в Великій Моравії такої чіткої форми не мали. Відомо, що Моравія не стала частиною візантійського імперського простору. Уже в “Житті Костянтина” та “Житті Мефодія” чітко видно, що в ході їхньої місії у Велику Моравію постійно проникали різні елементи з німецьких теренів і з папської курії безпосередньо. В геополітичному аспекті Велика Моравія надалі залишалась відкритою не тільки для східного, а й для західного культурно-політичного світу, до того ж візантійський вплив з об'єктивних причин поступово втрачав свою силу⁶⁰. З іншого боку, з точки зору моравського правителя діяльність Костянтина і Мефодія повністю відповідала його інтересам⁶¹. Результати роботи місії визначилися соціальними і політичними умовами, які завжди впливають на успіх чи неуспіх кожної важливої справи. На її подальшу долю значною мірою вплинула непослідовність великоморавської влади наприкінці правління Ростислава. Через це позиції Візантії у Моравії не зміцнились, а це, у свою чергу, ускладнило діяльність місії Костянтина і Мефодія. Немало зашкодив їм державний переворот у Константинополі.

Незважаючи на те, що порушені в статті питання в багатьох своїх аспектах залишаються маловивчені, все ж можна зробити висновок, що час показав далекоглядність Ростислава. Він діяв обдуманно, з чітким наміром замінити повну залежність власної країни від “близьких” франків на значно меншу залежність від “далекої” Візантії. Така політика Великої Моравії *ex post* спричинилася до формування Давньочеської держави.

Переклад зі словацької мови на українську належить автору

SOME NOTES ABOUT THE MESSAGE OF GREAT-MORAVIAN ELITE TO BYZANTINE EMPEROR MICHAEL III

Martín HETÉNYI

*Constantine the Philosopher University in Nitra
I, Hodzhova, Nitra (Slovakia), 94901, e-mail: mhetenyi@ukf.sk
The Institute for the Research of Cultural Heritage of Constantine and Methodius*

⁵⁷ Гіпотеза Франтішка Дворніка звучить навпаки, тобто, усі політичні відносини підтверджувалися та закріплювались релігійними узами (*Dvorník F.* Byzancia a Velká Morava. S.135). Делегація принесла Ростиславові лист від імператора, в якому був винятковий дозвіл використовувати в Моравії старослов'янську як літургійну мову. Імператор попереджував, що моравани отримали привілей, якого в той час не могла мати жодна інша держава (подібний досвід був лише у ранньохристиянському періоді). Отже, Велика Моравія досягнула визнання Візантією свого особливого політичного статусу (*Žitije Konstantina Filosafo*. S.98–101; *Havlík L.* O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S.114; *Avenarius A.* Byzantská kultura v slovanskem prostredí v VI.–XII. storočí. S.52–53).

⁵⁸ Див. *Havlík L.* O politických osudech a zahraničních vztazích státu a říše Moravanů. S.114.

⁵⁹ *Hurbanič M.* Byzantská politická ideológia v misijnej praxi 9. storočia. S.130. Див., наприклад, *Engelhardt I.* Mission und Politik in Byzanz. Ein Beitrag zur Strukturanalyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians. Mnichov, 1974; *Moravcsik G.* Byzantinische Mission im Kreise der Türkvölker an der Nordküste des Schwarzen Meeres // Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Oxford, 1966.

⁶⁰ *Avenarius A.* Byzantská kultura v slovanskem prostredí v VI.–XII. storočí. S.52–53.

⁶¹ *Vavřínek V.* Historický význam byzantské misie na Velké Moravě. S.225.

The attempt to define the complex of circumstances that induced the Great Moravian Emperor Rostyslav (846–870) to appeal to Byzantium with a request to send him a church mission is done in the article. The author asserts that it was particularly important for Rostyslav to have in Moravia the Byzantine bishop that would put the end of dependence of Moravian from the German Bavarian episcopacy and would help in establishment of Moravian church diocese. Consequently, Rostyslav's decision to send away the Byzantine mission later on was also well thought-out – it meant completion of certain stage in development of the Great Moravia, namely growth of its political power.

Key words: Saints Cyril and Methodius, Byzantine mission, Great Moravia, Moravian–Byzantine relations.

Стаття надійшла до редколегії 06.07.2009
Прийнята до друку 25.09.2009